

DRETS DE JUSTÍCIA I MASOS: HIPÒTESI SOBRE ELS ORÍGENS DE LA PAGESIA DE REMENÇA.

Lluís To Figueras
(UNIVERSITAT DE GIRONA)

El tema principal de la darrera obra de Paul Freedman¹ són els orígens i primer desenvolupament de la servitud pagesa en la segona meitat del segle XII i el XIII. Es tracta d'una problemàtica complexa sobre la qual pesen encara molts interrogants, en part potser per la manca de recerques més sistemàtiques en els arxius. L'historiador s'enfronta d'entrada amb el problema dels contorns de la servitud medieval. A diferència de l'esclavitud romana, les lleis sobre la servitud medieval, com a mínim a Catalunya, no formaren mai un sistema legal coherent que definís amb precisió què era l'estatus servil i quines eren les seves conseqüències.² La mateixa terminologia és d'una gran ambigüitat perquè el terme serf o servitud només s'utilitzà en discussions legals o preàmbuls i no per a designar individus concrets que rebien noms diversos com ara el d'homes propis, homes sòlids o solius, homes de remença o remences.

És evident que els remences no encaixen amb la definició romana d'esclavatge i per tant seria una mica exagerat creure que els pagesos eren «la propietat del seu senyor» de la mateixa manera que ho eren els esclaus.³ Significativament, els homes propis o remences tenien drets sobre les seves terres. No podien ser-ne expulsats arbitràriament i podien cedir-les als fills o vendre-les malgrat les restriccions. Tot i el caràcter arbitrari de la servitud, no era gaire difícil alliberar-se'n si es pagava un rescate que en alguns casos era força simbòlic. L'abundància de documents on es registren aquests pagaments a partir del 1200 és una bona prova de la facilitat amb què sovint s'aconseguia la *llibertat*.

¹ *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, 1993; edició original anglesa: *The origins of peasant servitude in medieval Catalonia*, Cambridge University Press, 1991.

² «per damunt de tot, observem la manca d'un sistema plenament desenvolupat per definir l'estatus o les obligacions servils derivades de l'estatus» (Freedman, p.151); «mai no existí una llei completament articulada per a la servitud a Catalunya» (p.228); «no existí mai un corpus legal autoritzat i detallat que descrivís d'una manera coherent què era la servitud o qui afectava» (p.143).

³ «Els remences no s'adaptaren mai a la definició romana d'esclavitud, per tant, els juristes de la Baixa Edat Mitjana es veieren obligats a reconèixer que eren «lliures» (p.232), tot i que abans s'afirma que «el pagès és considerat una mena de propietat senyorial» (p.117-118).

D'altra banda, la dependència servil té fortes similituds amb els vincles vassallàtics teixits entre els nobles catalans des del segle xi, tal com assenyalava R. Viader en un article recent.⁴ La frontera entre una dependència *honorable* i una *servitud pagesa* que afectava potser preferentment les elits rurals no va ser gaire nítida fins al tres-cents.

Un altre gran enigma és el de les causes que motivaren el procés d'asserviment d'una part important de la pagesia catalana quan a altres regions d'Occident la tendència en els segles xii i xiii era justament la contrària. Paul Freedman seguint una idea apuntada per Jaume Vicens Vives i altres autors atribueix un paper determinant a la recepció del dret romà i insisteix en la transcendència dels aspectes legals.⁵ Per això, segons aquest historiador, només caldria parlar de servitud a partir de la fi del segle xii quan es produeix el seu reconeixement legal i no abans malgrat els indicis d'asserviment. Paul Freedman hi afegeix l'enduriment de l'opressió senyorial en la segona meitat del segle xii.⁶ Però més enllà de les llistes de queixes reunides a les *querimonias* hi ha poques dades sobre les circumstàncies i l'abast d'aquest *segon aixecament aristocràtic*. En aquestes pàgines proposem reexaminar dos factors que potser no han suscitat l'interès que mereixien en el desenvolupament de la servitud pagesa. Ens referim a la qüestió dels drets de justícia o drets jurisdiccionals i als canvis en l'organització dels dominis en el decurs dels segles xii i xiii.

1.- Els drets de justícia i el *ius maletractandi*

Entre els indicadors de la servitud pagesa s'esmenten quasi sempre els cèlebres cinc mals usos abolits a la Sentència Arbitral de Guadalupe del 1486 al costat de la remença. Però aquesta llista només es va fixar en les negociacions prèvies a la Sentència. Alguns d'aquests mals usos es citen ja en el segle xi com

⁴ Viader, R.; «Remarques sur la tenure et le statut des tenanciers dans la Catalogne du xie au xiiie siècle», a *Annales du Midi*, tome 107, n.210, abril-juny, 1995, p.149-165.

⁵ «el fet que la recepció a Catalunya coincideixi amb l'aparició d'encomanacions i reconeixements (servils), amb la definició del maltractament lícit i amb la definició de l'exempció dels mals usos com a emblema de llibertats és més que una mera coincidència» (p.232, i també p.94 i p.116), «Els orígens de la servitud a Catalunya s'han de cercar en una combinació de circumstàncies històriques i en la conseqüència dels canvis legals» (p.233), «les doctrines i les innovacions legals influïren sobre les relacions entre els senyors i els pagesos» (p.241). Vicens, J.; *Historia de los remensas (en el siglo xv)*, Barcelona, 1978, p.25-27.

⁶ «La raó d'aquest canvi (l'asserviment) es troba més en la represa de la violència aristocràtica que no pas en l'impacte directe dels estudis legals» (p.131).

és el cas de la cugucia i l'arsia que figuren sovint al costat dels *homicidia*. Es tracta de drets de justícia per a castigar respectivament l'adulteri, l'incendi intencionat i l'homicidi. Des del segle XI, com a mínim, els senyors utilitzaven els seus drets jurisdiccionals de forma arbitrària com un aspecte més de la senyoria banal. A través de multes, rescats i embargaments els senyors del segle XI havien après a servir-se'n com a font d'ingressos, a més de constituir un complement per al manteniment del seu domini polític sobre la pagesia. Els drets de justícia s'inclouen doncs en un context més ampli d'extorsions aristocràtiques, el que els textos de l'època anomenen *usatici* o mals usos.

Una mica diferent és el cas de tres altres mals usos abolits també a la Sentència de Guadalupe del 1486: l'eixorquia, l'intestia i la firma d'espoli, aquesta darrera poc documentada abans del segle XIV. Eixorquia i intestia són dos drets senyorials sobre la successió que es regulen en els Usatges de Barcelona, a mitjan segle XII, i en el primer cas referint-se explícitament als nobles. Probablement aquests usatges formen part dels múltiples drets que els senyors podien exercir sobre els seus vassalls. Semblant és el cas de la firma d'espoli: de la intervenció dels senyors en els casaments dels seus vassalls se'n troben exemples concrets en contextos pagesos i nobiliaris, però hi ha poques proves de la seva conversió en un pagament rutinari abans del segle XIV. Paul Freedman afirma que pels volts del 1200, tres d'aquests mals usos (cugucia, eixorquia i intestia) apareixen molt més sovint en els documents i que s'identifiquen amb una dependència servil, però també admet que fins ben entrat el segle XIII podien continuar funcionant com a drets de justícia.⁷

Una de les principals raons que justifiquen la identificació de cugucia, eixorquia i intestia amb un estatus servil és la seva exclusió en les cartes de franquesa concedides a viles i ciutats durant aquest període (p. 129-131). Però en alguns d'aquests privilegis es troba també una reglamentació detallada del càstig que calia inflingir als culpables de cugucia. Això demostra que la cugúcia no havia perdut el seu caràcter judicial. Si s'incloua a les cartes de franquesa era per eliminar-ne el caràcter arbitrari i banal. Dins les cartes de franquesa sovintegen els articles relatius al procediment judicial. Garanties procesals que sens dubte anaven destinades a limitar les arbitrietats dels tribunals o el seu ús com a

⁷ «Aquest sentit dels mals usos com una sèrie de drets jurisdiccionals es mantingué fins ben entrat el segle XIII» (p. 128), però «durant la darrera dècada del segle XII s'anaren especificant i agrupant cada vegada més com a exaccions que col·lectivament comportaven una certa càrrega simbòlica i legal» (p. 128).

pretext d'exaccions disfressades de multes, rescats o embargaments. Per aquest motiu l'exclusió de certs mals usos es pot incloure lògicament en un conjunt de *llibertats*.

Un altre signe decisiu del procés d'asserviment és l'acord pres a les Corts de Cervera del 1202, i que es coneix sota el nom de *ius maletractand*⁸. S'ha interpretat com la *legalització* de la servitud, però en realitat s'hi estableix que els pagesos no puguin apel·lar al rei en cas de ser robats o maltractats pels seus senyors. El text fa referència a rústecs, pagesos, sense distingir categories, i el seu objectiu no és tant legalitzar brutalitats com restringir les interferències reials. Aquesta interpretació es dedueix del context en què es produeixen les Corts de Cervera. Com a mínim des del segle XI hi havia a Catalunya nobles que cometien tota mena de violències indiferents al seu caràcter il·legal, il·legítim o sacríleg. Els detentors dels drets de justícia devien trobar d'allò més normal imposar càstigs brutals i multes injustificables, i no devien destriar gaire bé els càstigs judicials de les exaccions arbitràries. Hi ha motius per creure que era altrament al 1202?⁹ La novetat devia ser llavors la puixança del poder monàrquic: l'aparició de tribunals i altres institucions al servei dels reis. Les Corts del 1202 no eren encara organismes destinats a elaborar lleis en el sentit modern sinó reunions més o menys informals per assolir pactes. En aquest cas el compromís arrabassat per la noblesa a Pere I en un moment de feblesa pretenia frenar les intromissions creixents de la monarquia i els seus agents, batlles i veguers, en les jurisdiccions senyoriales. Poc importa que els juristes baix-medievals l'interpretessin en termes d'estatus legal dels pagesos, és difícil imaginar que aquesta fos la preocupació dels nobles reunits amb el rei Pere l'any 1202. A més de la vitalitat de la monarquia, en aquest període hi ha altres factors *nous* i potencialment desestabilitzadors per a l'aristocràcia com el creixement de les ciutats i la proliferació de franqueses. Ambdós fenòmens expliquen millor que el dret romà per què s'exigia dels pagesos la renúncia formal a la possibilitat d'acollir-se als privilegis urbans.

⁸ «(el *ius maletractandi*) constituí un fenomen important de finals del segle XII i principis del segle XIII, emblemàtic de la institucionalització de la servitud» (p. 136), «el resultat de la legislació de Cervera, ... fou el reconeixement de la senyoria arbitrària sobre un grup de tinentes, és a dir, l'entrada en vigor d'un estatus servil que era palpable i no només abstracte» (p. 136).

⁹ P. Freedman havia plantejat aquesta qüestió en el seu article «El *ius maltractandi* català» reeditat dins Freedman, P.; *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, 1988, p. 107-129, però el seu interès es centra en la interpretació posterior dels juristes.

2.- L'organització i gestió de les senyories

J.Vicens Vives ja va advertir que d'una servitud personal s'havia evolucionat vers una altra fixada en l'element real, el lloc on vivien els pagesos.¹⁰ Si inicialment la dependència servil era quelcom inherent al control senyorial damunt els habitants d'una jurisdicció, vers la fi del segle XIII l'element determinant esdevindria la residència en un mas o borda. Aquest canvi està estretament relacionat amb l'evolució de les estructures senyoriales. Des de la fi del segle XI i a través de mecanismes diversos els senyors maldaven per organitzar els seus dominis en masos o bordes. Això no significa que es redistribuïssin parcel·les per a constituir noves unitats més o menys adaptades a explotacions de tipus familiar, perquè aquestes ja eren la realitat dominant arreu. La presència creixent dels masos en la documentació senyorial més aviat té a veure amb l'intent de fer-ne la unitat de base per a l'exercici de la senyoria banal i territorial. En el nombre creixent de contractes o inventaris de rendes que afecten masos sencers s'hi barregen exigències derivades dels drets sobre la terra i de la jurisdicció o drets sobre els homes. Alhora es pot observar un veritable esforç senyorial per a garantir-ne l'estabilitat. En alguns casos es restringien les possibilitats d'amputació, en altres es procurava mantenir l'ocupació permanent per part dels membres d'una mateixa família. En aquest sentit P.Freedman també ha observat l'aparició de clàusules on es demana als pagesos que instal·lin al mas un dels seus fills, és a dir que l'hi institueixin hereu. Però també podríem esmentar molts altres tipus d'intervencions senyoriales en successions i casaments que no només s'expliquen per un desig paternalista de procurar el millor per als vassalls, sinó perquè qualsevol trasvassament de béns i persones podia debilitar els masos i per tant les fonts d'ingressos de la senyoria. Així doncs hi ha una coherència global en l'organització en masos i en la política senyorial destinada a impulsar-hi la fixació dels habitants que hi vivien, o sigui l'anomenada servitud real. Els tinents dels masos es comprometien a ser els homes propis dels seus senyors i a no reconèixer cap altre senyor que el del mas. Aquest és el significat de l'expressió homes sòlids o solius. Però la servitud no anava necessàriament destinada a augmentar les rendes exigides anyalment als pagesos ni a *degradar-los* jurídicament perquè sí; tanmateix, la plena ocupació del masos en les millors condicions possibles pot haver estat vist per part d'alguns senyors feudals com una de les millors garanties per a la bona salut dels seus dominis.

¹⁰ «la servidumbre del campo, de mera dependencia personal, tendió a fijarse en el mas», Vicens, J.: *op.cit.*: p.22.

La servitud, les restriccions a la mobilitat, s'imposaven com a clàusules contractuals per a prendre possessió d'un mas. Tot i ser crucials per als ingressos senyorials la servitud no té relació aparent amb el pagament de rendes més elevades. Ben al contrari, els pagesos que l'acceptaven poden haver estat temptats per masos més grans o millors terres. P.Freedman jutja a vegades incompreensible que els pagesos paguin per alliberar-se d'un senyor i es posin tot seguit sota la dependència servil d'un altre.¹¹ Sens dubte en molts casos aquest comportament s'explica precisament pels avantatges en termes de condicions materials que oferia la nova senyoria. Malgrat que el pagès estigués sotmès al mateix estatus servil i al mateix règim d'exaccions, el seu nivell de vida podia variar enormement en funció del mas assignat. Recordem de passada que alguns dels primers homes propis i solius documentats són també moliners, ferrers o batlles, tots ells membres de les elits rurals.¹² Aquestes condicions materials poden explicar també per què alguns homes lliures acceptaren de sotmetre's a la dependència servil a través d'autodonacions i reconeixements amb homenatge. Al marge de les restriccions a la mobilitat no sembla que els homes propis i solius hagin estat més maltractats que la resta dels habitants de la Catalunya Vella. I és possible que individualment les consideracions estrictament jurídiques importessin menys que les condicions de vida.

Es fa difícil conèixer les raons que mogueren els senyors a impulsar una transformació d'aquesta mena, però a nivell d'hipòtesi podem relacionar-les amb els problemes de gestió dels dominis, front a la simplicitat que suposava l'organització en masos. I alhora pels conflictes que inevitablement es produïen per la superposició de diversos nivells de senyoria: banal o jurisdiccional i territorial i que finalment requeien sobre les mateixes famílies pageses. La insistència senyorial en la *solidantia* en l'exclusivitat del seu domini sobre els homes dels masos pot ser un indicatiu en aquest sentit.

Malgrat tot, la política senyorial destinada a organitzar els seus dominis en masos més o menys adaptats a les circumstàncies locals i l'asserviment dels seus ocupants topava amb una realitat més difícilment manejable. Els pagesos tenien drets hereditaris sobre les terres que no es podien anul·lar. És possible que les innovacions siguin més visibles allí on es creaven nous masos a través dels desboscaments o s'establíen de nou després de quedar vacants. Però a més, la mobilitat d'homes i dones era un fenomen imparabile sobretot a partir de 1150

¹¹ «No coneixem les raons per les quals Pere pagà una suma prou important simplement per canviar de senyor en lloc d'obtenir la llibertat» (p.127).

¹² Per contra P.Freedman dubta en considerar serfs uns homes propis i solius, l'any 1195, perquè «eren persones d'una determinada posició i riquesa» (p.124).

quan les conquestes de la Catalunya nova i el creixement de les ciutats obrien noves possibilitats als emigrants. La servitud es torna més visible, vers el 1200, perquè es multipliquen els documents on consten entrades en dependència i alliberaments a través de pagaments de *remences*.¹³ La majoria reflexen trasllats de persones d'un mas a un altre. Un important fons de pagaments de redempcions a diversos senyors, estudiat per P.Freedman, està dipositat a l'arxiu de la Pia Almoïna de Girona perquè la institució exigia aquests documents dels qui volien instal·lar-se al seu domini. Els clergues només acceptaven els qui eren capaços de demostrar que no tenien altres vincles de dependència.¹⁴

Aquest context permet una reinterpretació de l'altra gran llei a la que s'atribueix la definició legal de la servitud: la constitució «En les terres o llocs» del 1283.¹⁵ En el seu text no es va imposar el pagament de *remences* sinó que se n'atesta el costum. Un cop més un rei en dificultats va accedir davant els nobles a no acceptar dins el seu domini pagesos que no s'haguessin alliberat formalment del seu senyor. D'aquesta manera es demanava del rei el mateix capteniment que hem vist dur a la pràctica per part de la Pia Almoïna de Girona i que havia de permetre definir sense ambigüitats qui era el senyor de cada home propi i soliu. No sembla que l'objectiu de la llei fos posar una barrera definitiva entre un domini reial lliure i uns dominis aristocràtics servils, sinó d'imposar arreu els pagaments de rescats en cas de trasvassaments d'homes i béns entre senyories diverses.

Als segles XIII i XIV la servitud ja no servia per a retenir pagesos que volien emigrar, i s'havia convertit en un mecanisme per treure profit de la mobilitat pagesa, a través de les redempcions. Però com en el cas dels mals usos s'ha de valorar la seva funció dissuasiva al servei de la política senyorial. Si analitzem el cas de l'arsia o multa imposada al pagès que havia deixat cremar el seu mas és obvi que el seu interès econòmic no consistia només en els diners obtinguts sinó en aconseguir implicar el pagès en preservar el mas o en indemnitzar el senyor lesionat en el seus interessos en cas d'incendi. Tot i no generar gaires ingressos podien ser crucials en la bona marxa dels dominis. Pel cas de la remença es pot suposar quelcom de semblant. L'interès dels senyors era primordialment tenir els

¹³ «Aquesta documentació és la prova més important que demostra que es produí un canvi decisiu en les condicions socials de la pagesia.» (p.117).

¹⁴ Agraeixo aquesta notícia a Rosa Lluch autora d'un estudi sobre aquest material: Els *remences* de la Pia Almoïna del Pa de la Seu de Girona, Memòria de Llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1995.

¹⁵ «Aquest document (En les terres o llocs) establia una llei bàsica de la servitud...» (p.143), i més endavant: «La constitució «En les terres o llocs» del 1283 no és tant el fonament de la servitud catalana com la conclusió del seu procés de definició» (p.177).

seus masos ocupats i conreats. La remença tenia precisament per objectiu dissuadir de l'emigració els pagesos o bé obligar-los a indemnitzar els seus senyors en cas d'abandó.

El problema s'agreuja quan alguns pagesos pretenien mantenir els seus drets sobre un mas sense viure-hi. És evident que aquesta eventualitat lesionava seriament els interessos senyorials. El mateix Paul Freedman cita diversos exemples de conflictes en què un senyor intenta confiscar un mas que el pagès remença ha abandonat.¹⁶ Una altra reclamació del 1247 es dirigeix precisament contra un pagès que ha acaparat tres masos i que per tant incompleix l'obligació de residència en dos d'aquests.¹⁷ En aquests casos la remença era un important recurs en mans dels senyors que havien de pledejar per a que els pagesos ocupessin el mas o l'abandonessin en termes legals tot pagant la redempció. És fàcil imaginar fins a quin punt aquesta pretensió deu haver estat crucial després de 1348 quan molts masos quedaren desocupats o *rònecs* i el context afavoria l'acumulació de terres en mans d'alguns supervivents de la pesta.

Des d'aquest punt de vista no hi ha contradicció entre el problema dels masos rònecs i el de la servitud, perquè en el supòsit que els pagesos fossin *lliures* no podien ser obligats a residir-hi i els senyors quedaven sense armes legals per a recuperar les terres i establir-les de nou. El problema del control de les terres és doncs un dels aspectes que quedaven marcats per l'*estatus* remença i no es pot descartar el seu protagonisme en les guerres i revoltes pageses de la baixa edat mitjana. Si més no, el va tenir en la seva resolució doncs la mateixa Sentència de Guadalupe en el seu títol VIII consagrava el dret dels senyors a confiscar els masos després de tres mesos d'abandó, tot confirmant una vella reivindicació senyorial, alhora que en el seu títol VII s'acceptava l'acumulació de masos en mans dels dominis útils.

En l'estat actual de les recerques és arriscat fer un diagnòstic sobre el pes dels pagaments dels mals usos i la remença en el marc de les economies pageses i senyorials.¹⁸ En ser força ocasionals semblen tenir menys rellevància que les

¹⁶ Per exemple en dos processos, un de 1200 i un altre de 1279, el senyor pledeja contra pagesos que ja no viuen en el mas i en un cas la pretensió del senyor és confiscar-lo (p.150). E. Serra assenyala un cas semblant del segle XIV: *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat 1590-1729*. Barcelona, 1988, p.28.

¹⁷ El tribunal dóna la raó al pagès que declara viure alhora en dos masos i col·loca el seu fill en el tercer (p.150-151).

¹⁸ Gaspar Feliu ha consagrat un excel·lent article al tema, però no hi analitza casos concrets: «El pes econòmic de la remença i dels mals usos» a *Anuario de Estudios Medievales*, n.22, 1992, p.145-160. Paul Freedman dóna per segur un agreujament considerable de la condició pagesa per culpa d'un augment del montant dels mals usos i la remença (p.186-190).

rendes anuals però en canvi poden ser part d'una estratègia global d'organització de les senyories. No s'haurien d'oblidar aquestes subtils relacions per contraposar brutalment *estatus jurídic* i condicions materials. En la societat medieval les interrelacions entre economies, ideologies, drets i relacions de poder són sempre més complexes del que voldrien els nostres ulls contemporanis.